

Mi (ki) eszi meg a Napot?

Hát a gonosz „mortalóc”! Legalább is így vélekedett Magyarország egyes vidékeinek népe. „Én így hallottam még pedig Szép Apámtól, igen kitsin gyermekdéd koromban.” A Magyar Hírmondó (1784. évi kötet, 161. lap) tudós szerkesztőinek egyike, Görög Demeter vagy Kerekes Sámuel azt is hozzáfűzi a kis néprajzi tárgyú íráshoz, hogy a félelmes mortalócot másutt *morkolábnak* nevezik. A szurdokpüspöki plébános közlése szerint a helybeli palócok holdfogyatkozásakor azt mondják: „a morkoláb megeszi a Holdat”.

A világ különböző vidékeinek természeti népei még századunkban is úgy gondolták, hogy a nap- vagy holdfogyatkozások idején valamilyen félelmetes — és máskor láthatatlan — égi szörny falja fel az égiteket. Gyakran kígyó vagy sárkány ragadja el napfogyatkozásakor a napkorongot. Ez a hiedelem, amely az emberiség legősibb korszakaiból maradt ránk, még a modern tudományban is nyomot hagyott. Ismeretes, hogy a Hold pályasíkja és a Nap látszó égi útjának metszéspontját drakonikus csomónak nevezik; a Hold keringési időszakát, amely alatt a két metszéspont valamelyikéhez visszatér, drakonikus hónapnak hívjuk. Ez az elnevezés arra a felismerésre utal, hogy fogyatkozás akkor következik be — vagyis a sárkány akkor falja fel a Napot ill. a Holdat — amikor az újhold vagy a telihold az ekliptika és a holdpálya síkjának metszéspontjában, illetve annak közelében tartózkodik.

A különböző népek hiedelemvilágában egyaránt felbukkan a Napot és a Holdat üldöző, majd felfaló sárkány, szörny, démon vagy szellem. A skandinávoknál farkasok üldözik az égiteket, és ha utoléri azokat, marcangolni kezdik a Napot vagy a Holdat. Hasonlóan képzelik a fogyatkozások okát a Máramaros vidéken élő magyarok is. Ezzel a hiedelemmel rokon az észak-magyarországi palócok morkolábjá vagy markolábjá. Azt azonban nem tudni, milyen is az a morkoláb. Egyesek szerint kutyaszerű, míg a Magyar Hírmondó cikkírója macskához hasonlónak mondja. Egy idős parasztember a század elején azt a felvilágosítást adta, hogy „a markoláb olyan mint a papagáj madár”.

A palócság köréből terjedt el a markoláb hiedelem az ország más vidékein is. (Főleg Szeged környékén vált népszerűvé.) Könnyen lehet, hogy a bevezetőben említett „mortalóc” is a markoláb félreértett, eltorzított változata. Mindenesetre ez a változat nem lehet nagyon régi, mivel mortalóc szavunk a török hódoltság idején került nyelvünkbe, és eredetileg az oszmán hadseregben szolgáló keresztény katonákat jelentette. Később általában fosztogatót, rablót, útonállót értekkel alatta.

A morkoláb vagy markoláb megnevezés eredete is sokáig vitatott volt. Régebben a nyelvészek a német markgraf = határőrgróf (örgróf) rangból eredeztették. Manapság inkább az ugyancsak német marchult = vámpír, kísértet főnévből származtatják.

Más európai népek hiedelmeivel összehasonlítva ez a magyarázat nagyon hihetőnek tűnik. A Balaton-vidéken azonban már nem a markolábot vádolják a Nap felfalásával. Egyes helyeken a kakas, máshol a keresztleetlenül elhalt csecsemők szelleme ragadja el a Napot. Az ártó szellemek, démonok ellen harangozással is védekeztek. Amikor a harangszentelésnél felsorolják a harangozás céljait, manapság is felemlítik a rémek árnyékának (umbra phantasmatum) elűzését. (J.C. Houzeau: A csillagászat történelmi jellemvonásai, 112. o., Bp., 1889)

A' MAGYAR HIRMONDÓ'

I 7 8 4.

B Ö J T' M Á S H A V Á N A K

10

N A P J Á N

S Z E R D Á N K Ö L T

20.

L E V E L E.

A' HÓLD 'S NAP FOGYATKOZÁSA

A' MINT A' KÖZ NÉP HISZI:

AZUTÁNN A' MINT VAGYON VALÓJÁBANNIS.

Ugyan, Jankó! láttad é a' múlt Vasárnapnak virradtán, hogy megint mit csinált az a' gonosz Martalótz? Be ragadozó állat. Kitsibe múlt, hogy meg nem évé egészen a' holdat. — Ej! mit beszéllsz? Pesra! másként hallottam én azt. — De én meg meg így hallottam, még pedig Szép Apámtól, igen kitsiny gyermekdéd korombann. Sokszor el beszéllette, kivált, mikor ilylen küszködést látunk az egen, vagy a' holddal, vagy a' nappal. Gonosz szer az a' Martalótz! Mint a' békakat faldokló gólya a' tavakan, úgy jár ő is az egeken: 's hol a' holdat, hol a' napot, a' melylyiket hamarább kaphatja, hol széléből, hol félig, hol egészen, a' mint lehet, sebes futtábann el el kapdossa.

U

De

De, Jámbor! akár mit mondj, még a Szép Apádnál is jobban tudja az, a' ki ott is vólt helybenn. Esmérted e Ferentz Katonát? Ha a' Török ellen le nem ment vólna, meg kérdezhetnők magától. Éjfélig is el nyújtották a' beszédet Apám, 's meg ő Kegyelme, egymással: 's a' közt fok pintes korsót üresítének ki. Én jártam a' Tsapfzékre bort hozni. Épen úgy iddogálának egykor, a' mint ihol egyszerre úgy kezdte a' hold fogyni, mint most a' napokbann. Az Apám is mindjárt a' Martolóztot emlegette: hogy neki neki szalad a' holdnak, 's jót harap belöle mind :ddig, míg fokszor majd egészen is el harapdálja. Egy úttal azt is el beszélette néki: hogy a' napot pedig hol valami Sárkány emészti, melylybenn gonosz lélek vagyon; ho' ismét olylyan valami állat, mint a' matska. Én is úgy hittem, mert néztük is egykor a' vizes dézsabann.

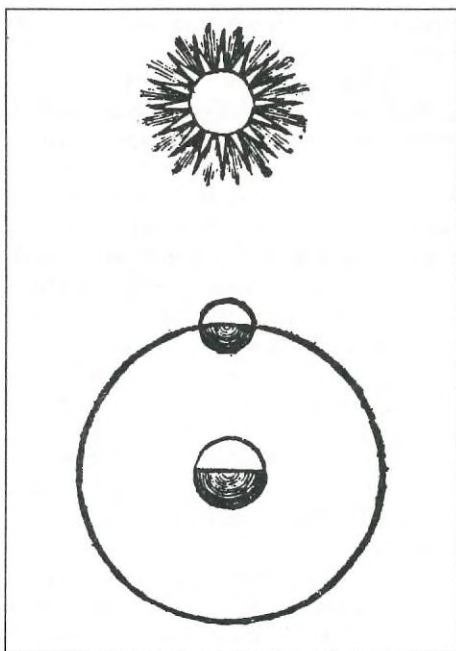
A fogyatkozások idején suhanó ártó szellemek, vámpírok, rémek ellen főként a kutas, források vizét kell védeni. Az 1842. évi (hazánkban teljes) napfogyatkozás idején a Csúz községben (Komárom megye) tartózkodó Splényi Béla ezeket jegyezte fel:

„... ámbár a plébános vasárnap a szószékről figyelmeztette a népet az eseményre és természetes, kártalan voltára, mégis a parasztasszonyok egynéhányan jajveszékelve siettek haza..., hogy íme, vége van a világnak, mások a kutakat fedték be.” (Splényi B. emlékiratai, I. köt. 432. o., Bp., 1984)

A babonás hiedelem, a képzelődés és a teljes napfogyatkozás benyomásának érdekes keveredését jegyezte fel a jó szemű Zala megyei amatőr, Heteyi János az 1842. július 8-i fogyatkozás idején. Közlése szerint Ságodon (Zala megye) egy asszony, aki fiatalon elhunyt gyermekét siratta, a fogyatkozás alatt „... a' sötétség alkalmankor lányát ki a' télen... halt meg... a Napból zöld színben megjöni, 's a' konyha ajtajában 5-öd magával látta állni... az öt személy már ekkor elkezdett a' falu felett röpdözni... midőn ismét pirkadni kezdett a' nap a' hóld alól, látta a' lányokat is piros színt ölteni, és a rózsza piros színben a' napba fölröpülni.” (Társalkodó, 1842. év., 321. o.)

Ebben a leírásban alighanem tetten érhetjük a hiedelmek keletkezését. A teljes fogyatkozások vége felé a légköri fénytörés egyik különleges jelenségeként fellép az ún. futó vagy reptülő árnyék. A teljes fogyatkozás komor hangulata alatt (és a gyermeke elvesztését sirató anya) bizonyára az ilyen tünemény hatására vélte kísérteteknek, szellemeknek a szokatlan fényjelenséget.

Mindezekkel együtt sem mondható a magyar hiedelemvilág túlságosan gazdagnak a fogyatkozások tekintetében. Egészében beleilleszkedik az európai népek nap- és holdfogyatkozás mondái közé; némi sajátos jellege — vélt idegen neve ellenére is — csak a markoláb-morkoláb hiedelemnek van. Ennek egyik oka talán az lehet, hogy a közepes földrajzi szélességeken a teljes (vagy legalább is nagy mértékű) napfogyatkozás aránylag ritka jelenség — 150–300 évente ismétlődik egy-egy szűkebb területen —, így nem hívta fel különösebben a figyelmet.

A teljes napfogyatkozás létrejöttét magyarázó ábra a Magyar Hírmondó 1784. évi kötetében

Modern hiedelmek

A nap- és holdfogyatkozásokkal kapcsolatban azonban napjainkban is felbukkannak olyan téves nézetek, amelyek egyes elterjedt kézikönyvek, ismeretterjesztő művek lapjain újból és újból visszatérnek. Az ilyen, régóta megcáfolt, ám a tudomány-népszerűsítő írásokban máig is felemlegetett téves megállapítás az ókori népek fogyatkozás feljegyzéseire vonatkozik.

Számos cikkben olvashatjuk ma is, hogy a napfogyatkozások észleléseire vonatkozó legrégebbi feljegyzések a mezopotámiai, kínai és egyiptomi csillagászoktól maradt ránk. Állítólag a legtöbb fogyatkozást az ókori Egyiptomban jegyezték fel. A cilíciiai (kis-ázsiai) Diogenes Laeartius szerint, aki Hadrianus császár korában (Kr. u. 117–138 között uralkodott) élt, Egyiptomban Nagy Sándor koráig 373 nap- és 832 holdfogyatkozás emlékét őrizték! Hatalmas adattömeg ez, több mint a mezopotámiai és kínai feljegyzésekből azonosítható fogyatkozások együttes mennyisége.

Ám a régi egyiptomi feliratok és papíruszok gondos áttanulmányozása után kiderült, hogy az ottani csillagász-papok egyetlen fogyatkozás leírását sem hagyták ránk! W. Erichsen igen alapos munkával elemezte az egyiptomi csillagászati adatokat, és csak igen késői, Kr. e. 610-ből származó említést talált egy napfogyatkozásról. A következő adat majdnem 1200 évvel későbbi: egy Kr. u. 601-ből származó kopt-keresztény feljegyzés. Klaudiosz Ptolemaiosz hatalmas művében, a „Megalé szüntakszisz”-ban (ismertebb arab címén: Almageszt) hetven napfogyatkozás adatát dolgozta fel, de ezek között egyetlen Egyiptomból származó észlelés sincsen. (L. Houzeau idézett művét, valamint O. Neugebauer: Egzakt tudományok az ókorban c. munkájának 107. oldalát, Bp., 1984.) Máig sem tisztázott egyértelműen, hogy éppen

Egyiptomban, ahol a Nap különös tiszteletben részesült, miért nem jegyezték fel a fogyatkozásokat.

Lehetséges, hogy az egyiptomi csillagászat erősen gyakorlatias jellege (iránykitűzések, idő- és naptár meghatározások, földmérés) vezetett arra, hogy ne szenteljenek nagyobb figyelmet a fogyatkozásoknak. Megítélésem szerint Diogenes Laertes közlése összeegyeztethető a tényekkel: a kis-ázsiai grammatikus az egyiptomi Alexandria híres könyvtárában őrzött fogyatkozás-feljegyzések hatalmas számára utalt. Ezek a feljegyzések azonban nem egyiptomi eredetűek voltak, hanem mezopotámiai, görög és észak-afrikai észlelők adatait tartalmazták.

Nem kevésbé kritikusan kell olvasnunk az „ősi” kínai megfigyelések, ill. a fogyatkozás bekövetkeztének kihirdetését elmúlasztó Hi (ill. Hsi) és Ho udvari csillagászok kivégzését ismertető leírásokat. Amint az több könyvben, cikkben is olvasható, a részegeskedő Hi (Hsi) és Ho udvari csillagászok elfelejtették előre kihirdetni egy napfogyatkozás bekövetkeztét. Amikor a váratlan fogyatkozás megkezdődött, rémület és zűrzavar támadt. Ezért a gondatlan csillagászokat kivégezték. Az eseményt az évezredekkel később összeállított A történetírás klasszikusai c. krónika ismerteti. Ennek alapján a tragikus kimenetelű napfogyatkozást Kr. e. 2158-ra, egy másik számítás szerint Kr. e. 2165-re tették! Ily módon ez lenne a legkorábbi napfogyatkozás adat!

Am már a képtelenül régi kor is gyanút ébreszt: a Kr. e. III. évezredben még nem létezett egységes kínai császárság, és persze császári udvar sem. Az is felettébb gyanús, hogy a krónika további lapjain a két kivégzett csillagász vidáman tovább él és tevékenykedik, mintha mi sem történt volna. Feladatuk az volt, hogy a legendás (ugyan csak mesebeli) Jao „császár” parancsára a Nap, ill. egyes csillagok felkeltéből és nyugvásából megállapítsák az évszakok kezdetét. Néha nem is ketten, hanem hatan vannak a Hsi-k és Ho-k.

A kínai kultúra jeles kutatója, J. Needham angol sinológus, és munkásságának összegzője, C.A. Ronan mutatott rá, hogy Hsi-ho (így, egybe írva) az ősi kínai mitológiában a Nap szülőanyjának, másutt a napszeker hajtójának a neve. Elképzelhető tehát, hogy így neveztek el egy papi testületet is, amelynek az volt a feladata, hogy az évszakok szabályos változásáért könyörögjön. Utóbb, amikor ez a szertartás feledésbe merült, a késői krónikás történelmi személyeknek vélte a Hsi-ho papokat. (C.A. Ronan: *The shorter Science and Civilisation in China*, Vol. 2, 73-74. o. Cambridge 1981).

Egyébként az sem kizárt, hogy a monda alapját egy tényleges napfogyatkozás emléke alkotja. Mivel a fogyatkozás valódi okát az ősi Kínában sem ismerték, egy nagymérvű fogyatkozásnál azt hihették, hogy Hsi-ho-t, a „Nap anyját” valamilyen égi szörny „megölte”. Évezredekkel később a monda leírója már nem értette a jelképes elbeszélést, és azt valóságos eseménynek vélte, sőt hogy értelmet adjon a legendának, hozzá költötte a részeges csillagászközlő szövegét. Mindesetre Hsi és Ho históriája ma már visszakerült oda, ahonnan a csillagászat-történet lapjaiba osont: a mitológia világába.

A modern kínai régészet eddig a Hsi-ho legendánál egy évezreddel fiatalabb hiteles adatokat tárt csak fel. A legkorábbi fogyatkozás feljegyzések az ún. jóscsontokon maradtak fenn. Jelenleg öt holdfogyatkozásra vonatkozó adat került elő Kr. e. 1361-ből, 1342-ből, 1311-ből, 1304-ből és 1217-ből. Érdekes módon a napfogyatkozásról csak egy jóscsont felirata ad hírt, ennek korát Kr. e. 1217-re teszik. Ezek a megfigyelések egykorúak az első mezopotámiai észlelésekkel.

Meglepő módon rendszeres, összefüggő észlelési sorozatot csupán fél évezreddel később, Kr. e. 734-ből találunk, az ún. Dalok könyvében. Ez az időszak ugyancsak összevethető az első rendszeres közel-keleti fogyatkozások feljegyzésének korával. Arra vonatkozóan azonban semmiféle adat nincsen, hogy a fogyatkozásokat előre kiszámolták volna (a periodikus ismétlődés, az ún. Szárosz-ciklus alapján). Még a Kr. u. 12. sz.-ban is arról panaszkodtak a kínai csillagászok, hogy a napfogyatkozásokat nem tudják megbízhatóan előrejelezni. Ekkoriban pedig a mohamedán világban és Európában is a nap- és holdfogyatkozásokat a Szárosz-periódus és Ptolemaiosz táblázatai segítségével eléggé jól kiszámították.

BARTHA LAJOS

II. Országos Csillagászati Fotópályázat

A Pécs-Baranyai Ismeretterjesztő Társulat Csillagászati Szakosztálya ismét kiírja fotópályázatát amatőr és hivatásos csillagászok számára az alábbi témakörökben:

- A. A Naprendszer égitestjei
- B. A csillagos ég fotón
- C. Csillagászat és környezetvédelem

Pályázati feltételek

1. A pályázat jelíges.
2. A pályázaton minden asztrofotózással foglalkozó természetes személy indulhat 1990 után készített felvételeivel. A hivatásos csillagászok munkái külön lesznek értékelve. A jeligéjük mellett a „H” megjelölést kérjük tüntessék fel.
3. Beküldhetőek nyomtatásban még nem szerepelt egyes képek és sorozatok. Szerzőnként 6 db papírkép, legnagyobb méret 30x40 cm, legkisebb méret 18x24 cm, továbbá pályázónként 6 db 24x36 mm-es diapoizitív üvegezett keretben. Sorozatok hat képig egy képnek számítanak.
4. A felvételeken csak a jelige, a kép témaköre és címe tüntethető fel.
5. A beadott képekhez kísérő jegyzéket kell mellékelni jeligéjükkel ellátott zárt borítékban, továbbá 1-1 db 9x13 cm-es képet a hátoldalán a pályázó adataival és a felvétel(ek) készítésének technikai adataival (film, expozíciós idő, távcsőtípus vagy objektív, észlelés időpontja).
6. A pályaműveket visszaküldésre is alkalmas felbélyegzett csomagolásban kell postázni.
7. A pályázatok kategóriánként díjazásra kerülnek.
8. A képeket zsűri bírálja el, döntése ellen kifogás nem emelhető.
9. A legjobb munkákat kiállítjuk, ezek a képek a rendező tulajdonában maradnak.
10. A kiállított, de nem díjazott képek szerzőit oklevéllel jutalmazzuk.
11. A postai küldeményeket a legnagyobb gondossággal kezeljük, de azok sérüléséért, elvesztéséért felelősséget nem vállalunk. A ki nem állított munkákat visszaküldjük, illetve azok a rendezőtől átvehetők.
12. A pályázat beküldési határideje **1999. március 15.** A pályamunkák a Pécs Baranya Megyei Tudományos Ismeretterjesztő Társulat címére küldendő (7621 Pécs, Felsőmalom u. 10.) „Csillagászati Fotópályázat” megjelöléssel. Az eredmény kihirdetése és a kiállítás várható ideje 1999. április 12.–május 31. között. Tájékoztatás Görbics János szervezőtől kérhető a (72) 326-070-es telefonon.